

Катерина Слесик

ЗМІСТ ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Проблема формування етичної культури – складний педагогічний процес формування моральної свідомості, моральних відносин і почуттів, моральної поведінки. Системний підхід до оптимальної його організації потребує вирішення проблеми структури і особливостей цілісного педагогічного процесу. Педагогічний процес протікає у педагогічній системі. В. Беспалько представляє систему як таку взаємопов'язану сукупність компонентів: учні; цілі виховання (загальні і часткові); зміст виховання; процеси виховання (власне виховання і навчання); учителі (або технічні засоби навчання); організаційні форми виховної роботи [2].

Прийнято виводити цілі педагогічного процесу з цінностей концептуальних підходів сучасної освіти. В основних документах, які визначають пріоритети сучасної освіти в Україні – «Національна доктрина розвитку освіти» та «Основні орієнтири виховання...» вказано, що мета освіти і виховання передбачає створення умов для формування морально-духовної життєво компетентної кожної особистості, яка успішно самореалізується в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал і здатна ефективно працювати і навчатися протягом життя [7; 8].

Виходячи з визначеного нами поняття формування етичної культури, *метою досліджуваної педагогічної системи є організація педагогічного процесу формування етичної свідомості, моральних переконань і якостей, досвіду емоційно-ціннісного ставлення до світу, моральної поведінки на основі гуманістичної парадигми і системного підходу до навчально-виховного процесу.* Системний підхід передбачає єдність усіх компонентів педагогічної системи. Це потребує визначення змісту процесу формування етичної культури учнів у процесі навчання. У відповідності до цілей розробляється зміст педагогічного процесу. Значні теоретичні напрацювання в цьому напрямі здійснено у дослідженнях Л. Архангельського, В. Гуріна, І. Мар'єнко, В. Сухомлинського, І. Харламова, А. Шемшуріної та ін. Разом з тим, у педагогіці не розроблено проблему змісту процесу формування етичної культури засобами гуманітарних дисциплін.

Метою цієї статті є визначення змісту системи формування етичної культури учнів в процесі навчання гуманітарних дисциплін.

У педагогіці розрізняють поняття «зміст освіти (навчання)» і «зміст виховання». Обидва поняття мають місце в процесі формування етичної культури учнів, тому потребують з'ясування їх сутності. Зміст освіти визначається в залежності від методологічного підходу до освіти. Так, при знаннево орієнтованому підході під змістом освіти розуміють «сукупність

систематизованих знань, умінь і навичок, поглядів і переконань, а також певний рівень розвитку пізнавальних сил і практичної підготовки, досягнутий в результаті навчально-виховної роботи». При особистісно орієнтованому підході, який знайшов відображення у працях І. Лернера, М. Скаткіна та інших учених-педагогів, під змістом освіти розуміють педагогічно адаптовану систему знань, навичок і умінь, досвіду творчої діяльності і досвіду емоційно-вольового ставлення, засвоєння якого покликане забезпечити формування всебічно розвинутої особистості, підготованої до відтворення (збереження) і розвитку матеріальної і духовної культури суспільства [9, с. 87–90; 12].

Формування етичної культури учнів в процесі навчання відбувається при активному залученні виховної функції навчання. Це потребує розгляду поняття «зміст виховання». У змісті виховання виділяють моральне, трудове, інтелектуальне, естетичне, громадянське та інші напрями виховання. Зміст морального виховання В. Лозова та Г. Троцько виводять з головного його завдання – формування моральної культури особистості, яка включає такі компоненти: індивідуальну моральну свідомість, моральні почуття і стосунки, моральну поведінку і спілкування, – усі компоненти якої тісно взаємопов'язані. У межах цієї тріади відбувається формування в учнів моральної культури як найголовнішого компоненту духовного життя людини, який характеризує її досягнення в оволодінні основами моралі як сукупності принципів, норм, правил, які регулюють її дії в усіх сферах життя, у формуванні моральної свідомості, розвитку моральних почуттів, виробленні звичок моральної поведінки особистості [5, с. 60].

Видатна роль у виробленні теорії і практики формування моральної культури учнів належить В. Сухомлинському. До змісту «азів елементарної культури» учений відносив формування моральних бажань, яке підкріплюється у системі моральних відносин (важливу роль тут відіграє виховання відповідальності); формування почуття вдячності по відношенню до людей формування доброти і чуйності до людей, поваги до них; формування небайдужості до проявів егоїзму. Цей зміст морального виховання автор називав «азбукою морального культури», яка, на його думку, можлива лише за умови існування елементарної моральної культури людських взаємин у шкільному колективі [11, с. 155–161].

Отже, учні оволодівають моральними нормами, закріпленими в таких поняттях, як добро, обов'язок, совість, гідність, справедливість, щастя, зміст життя, які визначають характер моральної поведінки. Норми поведінки знаходять своє вираження у ставленні (що відображено у відповідних якостях і почуттях): до людей (чуйність, повага, турбота, гуманізм); до Батьківщини (патріотизм); до праці (добросовісність, відповідальність, зібраність); до природи (система наукових знань про природу, відповідальність, бережливість); до самого себе (чесність,

правдивість, великодушність, самовладання, безкорисливість, дисциплінованість). Під моральними відносинами розуміють сукупність практичних суб'єктивних залежностей між людьми, суспільством та індивідами, що опосередковуються моральними нормами [1, с. 25].

Значний внесок у теорію морального виховання зробив І. Харламов. Ним була визначена психологічна структура моральних якостей особистості і на цій підставі запропоновано таке розуміння сутності морального виховання, яке полягає у педагогічному впливі на учнів з метою формування у них тих чи інших якостей, «цей вплив повинен спрямовуватися на збудження в учнів потреб у тій чи іншій сфері діяльності і поведінки, на розвиток їх свідомості і мотивів поведінки, на вироблення практичних умінь і зміцнення їх волі [14].

Пізніше автор визначав моральне виховання через відносини: свідомо здійснюваний процес формування в учнів позитивних моральних відносин в системі організованої у школі різноманітної навчальної і позакласної діяльності і вироблення на цій основі відповідних особистісно-етичних якостей [15].

Розглядаючи питання теорії формування світоглядних основ моральної свідомості і поведінки, В. Гурін особливу увагу приділив змісту зазначеного процесу і можливості різних навчальних предметів у формуванні світогляду. Він стверджував, що найважливіше джерело морального виховання учнів являють гуманітарні предмети, серед яких особливе значення мають історія та література. Дослідив взаємозв'язок між свідомістю і поведінкою особистості, прийшов до висновку, що основну силу регуляції поведінки особистості становить найбільш дієва сторона її свідомості-морально-вольова, яка дозволяє особистості робити моральний вибір у ситуації боротьби мотивів. Єдність свідомості і поведінки – основний принцип моралі. Проте дієвість моралі залежить від психологічного механізму впливу свідомості на поведінку, яким є досвід поведінки. «Поєднання моралі з волею утворює дієву мораль, тобто морально виховану волю, веде до розвитку суспільно необхідного досвіду поведінки» [4, с. 26].

В педагогічному аспекті формування свідомості, за В. Гуріним, – це виховання в особистості стійких моральних якостей, при цьому головне – вироблення індивідуальної свідомості у відповідності до суспільної свідомості. У дослідженні процесу формування моральної свідомості і її зв'язку з поведінкою В. Гурін спирається на висновки фізіологів про функціональну систему людини як вибіркоче інтегративне утворення, динамічну організацію, що саморегулюється, комплекс компонентів якої сприяє досягненню корисних для організму пристосованих результатів. Відповідно до цього, життя людини супроводжується постановкою нових і нових цілей, які забезпечують не хаотичне, а цілеспрямовану поведінку [4].

Таким чином, стверджується, що функціональна система є

механізмом саморегуляції. В. Гурін особливу увагу приділяє ролі індивідуальної моральної свідомості, у якому формується і виявляється ставлення особистості до моральних знань, до моральних норм суспільства, відбувається осмислення особистого морального досвіду, виробляється готовність особистості до певного типу поведінки, творчого самовдосконалення. Ядром моральної свідомості є переконання, які засновуються на знаннях і світогляді. Вони визначають стійку спрямованість особистості, усвідомлення і прийняття чи неприйняття моральних норм суспільства. Переконання становлять базу почуттів, які мають значну спонукальну силу [4, с. 29].

Змістом педагогічного процесу мають також стати формування відносин, які глибоко розглянуті В. Білоусовою. Педагогові потрібно знати, які відносини забезпечують формування соціально цінних гуманістичних якостей і рис і спрямовувати їх у потрібне русло. У процесі дослідження В. Білоусова прийшла до висновку, що безпосереднім чинником, який формує моральні якості особистості, є відносини. У своєму дослідженні автор доводить, що формування гуманістичних моральних відносин здійснюється у діяльності і спілкуванні [3, с. 24–34].

Ставлення особистості до людей знаходить відображення в культурі поведінки, що передбачає дотримання основних вимог і правил людського співжиття, вміння знаходити правильний тон у спілкуванні з оточуючими. У процесі просвіти передбачено виховання моральних потреб і прагнень, які потрібні для вироблення навичок і звичок моральної поведінки. В. Сухомлинський вбачав джерело моральних звичок у єдності свідомості та особистої емоційної оцінки явищ, взаємин між людьми, їх моральних якостей. Завдяки моральній звичці норми суспільної свідомості і суспільної моралі стають духовним надбанням особистості. Як відмічав В. Сухомлинський, формування моральних звичок здійснюється через єдність свідомості і моральних почуттів. Посилаючись на П. Якобсона, учений аргументує: «Без моральних почуттів, що вносять живе начало у сприймання людиною норм суспільної моралі, ці норми, по суті, залишаються чужими для неї» [11; 17, с. 210].

В. Сухомлинський виявив спосіб переходу моральних понять у звички: «...від серця до свідомості йде емоційний сигнал: я перестану сам себе поважати, якщо заплющу очі на те, що діється навколо мене. Тільки так моральне почуття входить у звичку». Учений вважав, що в учнів потрібно як традицію виробити найважливішу моральну звичку поступатися власними інтересами, коли треба віддати свої сили в ім'я блага іншої людини. Формування морального досвіду – обов'язковий компонент морального виховання, формування якого здійснюється в діяльності і спілкуванні на основі знань норм поведінки і оволодінні моральними звичками [11, с. 166].

Моральні переконання як суб'єктивна сторона вчинку завжди

диктують певний спосіб поведінки. Поняття «моральний досвід поведінки» значно ширше поняття «навички і звички поведінки». Його зміст включає в себе інтелектуально-вольову, чуттєву і виконавську сфери, тоді як навички і звички стосуються в основному виконавської сторони поведінки. Як відмічає І. Мар'єнко, під досвідом моральної поведінки учня розуміється «сукупність усвідомлених і умінь реалізації дій і вчинків на тому чи іншому етапі шкільного навчання і виховання. Моральний досвід – це теоретичні і практичні досягнення в галузі реалізації норм поведінки у моральному житті суспільства». Головним у моральному досвіді, – підкреслює І. Мар'єнко, – є не особистий досвід, а суспільний, який завжди багатший, ніж індивідуальний. Набуття суспільного досвіду моральної поведінки кожною особистістю – залог успіху у правильному вихованні школярів. Не всі дії мають моральний характер. «Дії особистості школяра, в яких виявляється або формується моральне відношення, є моральними» [6, с. 104–105].

Тому потрібно розрізнити поняття «поведінка учня» і «моральна поведінка учня». Поведінка учня – це процес вирішення конкретної задачі з метою задоволення своїх потреб та інтересів. Воно складається з окремих дій як способів соціальної характеристики особистості, які відображаються у категоріях добра і зла. Моральним вчинком можна називати таку дію, у якій виявляється моральна позиція, ставлення до товаришів і колективу, до діючих моральних ідеалів, нормативів, оцінок». Поняття, що розкривають зміст вчинку або поведінки, виявляють таку діяльність, у якій акцент робиться не на технічній стороні їх вираження, а на соціально-психологічній. «...Моральний досвід включає в себе форми і результати моральної діяльності (моральні знання і переконання, дії і вчинки) і служить тією основою, на якій тільки і можлива правильна моральна поведінка». Моральний досвід як складова частина суспільного досвіду включає узагальнені висновки, принципи, ідеї і правила, вироблені на основі життєвих спостережень, особистих ставлень. В організації накопичення морального досвіду є дві тенденції. Відповідно до першої, досвід – емпіричні дії учнів. Друга (І. Мар'єнко) – виявляється у розумінні під ним систему усвідомлених дій і вчинків, а сама поведінка розглядається як акт, у якому відображається інтелектуальна, чуттєва і вольова сфера учня [6, с. 106].

У моральному розвитку особистості важливе те, що виокремлюється нею як найбільш значуще, те, що вкладене в основу уявлень про своє Я, нормах відносин з людьми і навколишнім світом. Морально-етична складова особистості людини визначається тим значущим смислом, який вона всотує в себе в процесі соціалізації і виховання. Аналіз наукових праць і практичний досвід виховання дозволили А. Шемшуріній сконцентрувати увагу на визначенні педагогічних механізмів, що забезпечують феномен міжособистісного розуміння і спілкування, яке

будується на цій основі. Таким механізмом став розроблений нами смисловий діалог зі школярами про моральні проблеми людського життя як основний метод морального пізнання і взаємодії педагога з дітьми і учнів один з одним [16, с. 99–104].

У педагогічній системі А. Шемшуріної важливе значення надається розвитку ціннісно-смислової сфери особистості. Розвиток ціннісно-смислової сфери дитини визначає і зміст, і технології виховання. Якщо виходити з гуманістичної підстави людини та природи її ставлень до моральних норм та ідеалів, то під **ціннісним смислом виховання** можна розуміти, по-перше, формування моральної гідності особистості, по-друге, уявлення, які належать до сфери моральної свідомості. Це етичні принципи, поняття добра і зла, справедливості, щастя [16, с. 99].

Важливою складовою змісту формування етичної культури учнів у процесі навчання є почуття. Встановлено (П. Якобсон), що почуття людини відбивають насамперед різноманітні впливи навколишнього світу на неї. і Питання про особливості емоційного світу підлітка і старшокласника має і самостійне значення. Почуття як «емоційна сторона духовної діяльності особистості» також можуть відображувати суттєві сторони особистості, свідчити про глибину внутрішнього світу людини, моральну спрямованість особистості [10, с. 357; 16].

Для формування особистості дитини важливо, які почуття вона відчуває, які почуття стають спонукальною силою її вчинків. Пережиті почуття не проходять безслідно, вони стають в результаті повторення таких переживань основою тих або інших моральних звичок, основою емоційного ставлення до різних суттєвих явищ життя. Поява такого ставлення, – зазначає П. Якобсон, – змінює образ підлітка – в результаті естетичного чи морального переживання в нього з'являється новий емоційний досвід, що впливає на його сприймання дійсності. Внаслідок цього змінюється характер спонук і прагнень. Це сприяє формуванню нових рис його особистості. «І цей процес зміни особистості, якщо його своєчасно помітити, підтримати, дасть прекрасні плоди, тому що кожна людина відчуває радість від свого гарного вчинку... від пережитих значних почуттів» [16, с. 41–42].

Таким чином, зміст освіти разом з іншими компонентами становить систему цілісного педагогічного процесу, що має сприяти виконанню найголовнішого завдання школи – формування особистості, яка, маючи стійкі моральні мотиви поведінки, діє у відповідності з моральними нормами у будь-яких обставинах. Зміст системи формування етичної культури має включати усі компоненти етичної культури – моральну свідомість (моральні норми, цінності, переконання, потреби), моральні відносини і почуття, моральну діяльність і поведінку. Виявлення змісту цієї системи є науково-теоретичною передумовою вирішення проблеми формування етичної культури учнів основної школи в процесі навчання гуманітарних предметів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архангельский Л. М. Социально-этические проблемы теории личности / Л. М. Архангельский. – М. : Мысль, 1974. – 211 с.
2. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологи / В. П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1989. – 192 с.
3. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: монографія / В. О. Білоусова. – К. : ІЗМН, 1997. – 192 с.
4. Гурин В. Е. Формирование нравственного сознания и поведения старшеклассников / В. Е. Гурин. – М. : Педагогика, 1988. – 136 с.
5. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навчальний посібник / В. І. Лозова, Г. В. Троцько / ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х. : ОВС, 2002. – 400 с.
6. Марьенко И. С. Основы процесса нравственного воспитания школьников / И. С. Марьенко. – М. : Просвещение, 1980. – 184 с.
7. Національна доктрина розвитку освіти, затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://doshkolenok.kiev.ua/zakon/63-2009-09-03-18-48-50.html>
8. Основні орієнтири виховання учнів 1–12-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України (програма) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://copy.yandex.net/?fmode=envelope&url=http>
9. Подласый И. П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов : учебное пособие для студентов вузов / И. П. Подласый. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006. – 365 с.
10. Словарь по этике / под ред. О. Г. Дробницкого, И. С. Кона. – Изд. второе. – М. : Политиздат, 1970. – 398 с.
11. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1970. – 287 с.
12. Теоретические основы содержания общего среднего образования [Текст] / под ред. В. В. Краевского, И. Я. Лернера. – М. : Педагогика, 1983. – 352 с.
13. Харламов И. Ф. Педагогика / И. Ф. Харламов. – 4-е изд. – М. : Гардарики, 2003. – 519 с.
14. Харламов И. Ф. Педагогика : курс лекций / И. Ф. Харламов. – Минск : Изд-во БГУ, 1979. – 464 с.
15. Шемшурина А. И. Развитие ценностно-смысловой сферы ребенка / А. И. Шемшурина // Педагогика. – 2008. – № 9. – С. 99–104.
16. Якобсон П. М. Почему надо воспитывать чувства детей / П. М. Якобсон. – М. : Просвещение, 1954. – 74 с.
17. Якобсон П. М. Психология чувств / Якобсон П. М. – 2-е узд., доп. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 384 с.